

Türklerden öň Ýewropada gurlan iki yslam döwleti

Category: Kitapcy, Medisina, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türklerden öň Ýewropada gurlan iki yslam döwleti TÜRKLERDEN ÖŇ ÝEWROPADA GURLAN IKI YSLAM DÖWLETI

Musulmanlar Sisiliýada, 827-nji ýyl

Türkleriň Wenanyň alkymyna baryp, Ýewropany iki gezek aldymberdime salandygyny biz bilýäris.

Ýöne iň güýçli döwrüni türkler bilen başlanam bolsa, Ýewropadaky musulman sferasy osmanlylar bilen başlanok.

Hatda Osmanlydan önki türkmen begliklerindenem öň Ýewropada iki uly yslam döwleti gurulypdy. Bular Andalus we Sisiliýa yslam döwletleridi.

• **Andalus yslam döwleti**

Häzir Andalus ady Ispaniýada Andaluziýa görnüşinde dowam edýär. Sewilýa, Kadis Kordowa, Malaga ýaly şäherleriň ýerleşen sebiti sekiz asyrlap musulmanlaryň häkimiýeti astynda ýaşady. Musulman Ispaniýasy manysynda ulanylýan Andalus sözüniň gelip

çykysy hakda «Yslam ensiklopediýasynyň» degişli maddasynda Mehmet Özdemir şeýle maglumatlary berýär:

«Araplar tarapyndan Ispaniýa üçin ulanylýan we ýurtdan doly çykarylanylaryndan spñ ispan diline Andalusiýa görnüşinde geçen öň diňe «Musulman Ispaniýasy» manysynda ulanylan Andalus (Endulus, Endelüs) sözüniň etimologiýasyny doly anyklamak başardanok. Häzir köplenç «Hispania» görnüşi birinji gezekki basybalýşlardan soň 716-njy ýylda (hijri 98-nji ýyl) basylan zikkede gabat gelýän adyň V asyrdan Demirgazyk Afrika geçmezden öň on sekiz ýyllap Ispaniýanyň günortasynda galan wandallaryň (Wandalus) adyndan döwrän bolmagynyň mümkindigi (Wandaluziýa, Wandallaryň ýurdy) çaklanýar».

Araplaryň sebite birinji gezek 711-nji ýylda Welid ibn Abdylmäligiň halyflyk eden döwründe Tanjanyň häkimi Taryk ibn Zyýadyň serkerdeliginde gelendigi mälim.

Andalus ady ýeke-täk döwleti aňladanam bolsa, aslynda sekiz yüz ýylyň dowamynda sebitde baş döwlet gurulypdy. Bularyň arasynda Andalus emewileri (756-1031), Tawaýyful-Mülük döwri (1031-1090), Murabitler döwri (1090-1147), Muwahhidler (1147-1229), Grenada Beni Ahmer emirligi (1238-1492) dagy bardy.

Arap musulmanlary ilkinji gezek Ispaniýanyň kenarlaryna çykanda olara birinji bolup boýun egerler we ýörişlerde uly peýdalaryny ýetirenler jöhitletdi.

Westgotlaryň zulmunyň astynda ejir çekip ýaşan jöhitletdi halky araplary şatlyk bilen garşylapdyr we olara gerekli goldawy beripdir.

• **Medeniýetiň we hoşniýetliligiň imperiýasy**

Apbasylar Emewi imperiýasyny ýykandan soň Andalus garaşsyzlygyny yglan etdi. Bu hem-ä yzy gutarmaýan syýasy oňsuzlyklaryň oduny tutaşdyrdy, hemem taryhda deňi-taýy bolmadyk hoşniýetli, dost-doganlyga goldanýan medeniýetiň gurulmagyna sebäp boldy.

Musulmanlar, hristianlar, jöhitletdi (ýewreýler) bilelikde agzybir durmuşda ýaşayardylar we örän güýçli medeni alyş-

çalşygyny ýola goýupdylar.

Andalus yslam dünýäsinde öçmejek yz galdyran san-sajaksyz alymlary, akylarlary ýetişdirýärdi, dillere dessan bolan kitaphanalary gurýardy.

• **Andalusda ýetişen käbir tanymal şahslar**

Yslam sazyny täze sepgitlere çykaran we ud saz guralyna başinji tary goşan Zirýab, türk dilinde «Kepderi gerdanlygy» diýilýän «Tawku'l-Hamâme fi'l Ülfeti we'l-Üllaf» eseriniň awtory Ibn Hazm, «Haý bin Ýakzan» eseriniň awtory Ibn Tufeýl, Anadolyda tasawwufyň öňbaşçysy Muhiddin Araby (Ibnül Araby), Günbatarda Aben Roşd diýip tanalýan Ibn Rüşd, Günbataryň ylmy akademiýalarynda «Maimonides» diýip okadylýan Ibn Meýmune, yslam jemgyýetinde sosiologiyanyň düýbünü tutujy Ibn Haldun Andalusyň ýetişdiren birnäçe beýik şahsyýetlerinden biridir.

Ibn Haldun dogduk ýurdy Andalusyň çäklerini şeýle kesgitläpdir:

«Ortaýer deňzi iki deňziň birleşýän ýeri Tarifde başlaýar. Tarifiň gündogarynda Ortaýer deňziniň kenarynea el-Jeziretül-Hadra, mundan soňam gezegi bilen Malaka, Menkib, Almirýe bar. Bularyň yzky günbatar taraplarynda Şeriş, Leble şäherleri bar. Mundan soň Esteje, Kurtuba, Medile, Girnata, Jeýýan, Edebe, mundan soň Ýaş jülgesi, Basta bar. Bularyň aşak tarapynda Şentemiriýe, okean tarapynda-günbatarda Şilb bar. Bu iki şäheriň gündogarynda Batluýus, Marde, Ýabre, Gafik, Betzjale şäherleri, bulardan soňam Ribah galasy, aşak tarapynda

günbatarda-okean tarapynda Uşbune we Baje derýasy, kenarynda Bajäniň gündogarynda Şenteriň şäheri ýerleşýär...

Gündogar bölegine gelende, bu ýurduň Ortaýer deňziniň kenarynda Almirýadan soň Kartajina, mundan soň Elefte, Daniýa, Walensiýa gelýär... Munuň gündogarynda Mürsiýe, mundan soň Şakr, mundan soň Tartuşa we bu yklymyň şu böleginiň ahyrynda Tarkuna bar. Tarkunanyň aşak tarapynda we onuň demirgazygynda Menjale topraklary we Weride ýerleşýär. Bular Şakura bitişikdir. Tuleýtula bolsa bularyň günbataryndadyr».

(Mukaddime)

• Inkwizisiýa we täze basybalyjylyklar
Ispanlar milli jebislik we täzeden bileleşmek üçin ünslerini Andalusy basyp almaga gönükdiripdiler.

Syýasy taýdan uly Emewi döwletiniň güýjüne baýrynyp gelen andaluslylar az wagtyň içinde bu güýçden mahrum bolupdylar.

Afrikada muwahidler andaluslylara harby kömek ugradanam bolsa, musulmanlaryň içerki çekişmeleri Andalusyň ispanlaryň garşysynda güýçsüz galmagyna sebäp bolupdyr.

Hristianlaryň başlan basybalyjylykly hereketi 1492-nji ýylda Grenada Beni Ahmer emirliginiň ýykylmagy bilen şowuna bolupdyr.

Mekkari Grenadanyň iň soňky we gahrymanlarça goragyndaky şertleri şeýle suratlandyrýar:

«Gyş paslynyň gelmegi bilen aňzakly sowuklar we gazaply gar bilen bilen birlikde şäheriň daşaryk girip-çykyşy doly

kesildi. Şäherde iýer ýaly zatlar mazaly azaldy. Şonuň üçin bahalar gymmatlady, ýetde-gütdelik ýetjek derejesine ýetdi. Gabaw döwründe duşman galanyň daşyndaky her tarapy, her garyş ýeri basyp alyp, musulmanlara ekin ekip hasyp ýetişdirmäge mümkinçilik goýmandy. Gün geçdigisaýy şertler ýaramazlaşýardy. Şol wagt 897-nji hijri ýylynyň başlarydy. Duşman musulmanlary aç-suwsuz goýup, uruşsyz boýun egdirme arzuwyndady. Halkyň köpüsi Büşşerat sebitine gaçypdy. Netijede sapar aýy gorende kynçyluk we ýeter-ýetmezçilik iň soňky derejesine ýetipdi».

(Ismail Ýigit – «Syýasy, dini, medeni, sosial yslam taryhy: Andalus. «Gyrnata»-Beni Ahmer döwleti we Demirgazyk Afrika yslam döwletleri»).

Bu çöküşlik Ispaniýanyň musulmanlary we jöhit halky üçin ezýetli we hupbatly geçjek günleriň başlanýandygyny aňladýardy.

Bir milliona golaý bigünä jöhit taryhyň gören iň wagşy sudlarynda (inkwizisiýa) sud edilip sürgüne ýollandy, zyndana salyndy, dinini üýygetmäge mejbur edildi ýa-da ölüm jezasyna höküm edildi.

Jem soltan konflikti we Kıpr ekspansiýasy Osmanlynyň Ispaniýada bolup geçýän üýtgeşmelere üns bermegine päsgel berdi.

Osmanly syýasy taýdan goşulmaga ýagdaýy bolmasa-da, ol ýerde bolup geçýän dramatik wakalara gulagyny dykyp oturmady.

Müňlerçe musulman we jöhit ispan zulmundan gaçyp Osmanly döwletine sygynyppy.

Osmanly welaýatyna sygynan jöhitlere we musulmanlara ýurdy taşlap gitmäge rugsat berilenem bolsa, 12 ýaşdan kiçi çagalaryny ýanlarynda alyp gitmäge rugsat berilmän, zor bilen hristianlaşdyrylypdyr.

Bu ýagdaý köp adamyň dil ujundan hristian bolan bolup (takiýe), Ispaniýada galmagyna sebäp boldy.

Morisko diýilen gizlin musulmanlar topary uzak wagtlaýan ömrüni dowam etdirenem bolsa, wagtyň geçmegi bilen taryh arenasyndan çekilipdiler.

Andaluslylaryň Ispaniýada başdan geçiren zulumlary we ýeňlişleri dürli «perýatnamalarda» biziň günlerimize çenli

gelip ýetipdir.

«Ah! Ýarymadada yslama göz degdi, bela-beterler ýagmyr bolup ýagdy. Şindi ol jana-jan Andalus şäherlerinde yslamyň ne namy bar, ne nyşany. Ylla hiç bolmadyk ýaly, ylla başdan bäri ýok ýaly boldy.

Belensiýeden bir sorasana, Mursiýäniň haly niçik? Şatibäniň başyna gelenler nä? Jeýýana näme boldy? Topragyndan ylym-bilim burugsap duran Kurtuba. Akyldarlarynyň ady alyslarda ýaňlanan Kurtubamyza näme boldy?

Nirede Hymyň ýalkymly, aýdyň bag-bakjalary, günüň şöhlesini täzeleýän baglary. Tükendimi lummurdap akýan şeker ýaly datly derýalarynyň suwy?

Andalus binasynyň binýadynda hersi aýry daşdy bular. Bu ajaýyp watanyň binýadynyň daşlary kül-uşak edilenden soň ýaşamagyň nä hajaty bar? Ynsan nämä höwes edip ýaşamaly?

Beýik Yslam ýaryndan aýrylan juwana döndi. Güýçli ýigit, sesi çykanok, gözünde gözýaş. Yslamdan boşalyp inkär tümlügi bilen dolan Andalus üçin uly yslam gan aglady, gije-gündiz ýas tutdy.

Metjitlerimiz buthana boldy, ýarymaýyň ýerine haç asyldy, nur ýüzli azanyň ýerine üznüksiz zarňyldap duran jaňnyň sesi, baýguşlaryň jakyrdysy...»

1492-nji ýylyň 4-nji awgustynda ilkinji jöhit topary Stambula gelende, türk we jöhit halkynyň arasynda çuňňur dostluk gatnaşygy döräpdi.

Andalus tragediýasyndan öňem Stambuldaky iudeýler esasanam Fatih Soltan Mämmet bilen ýakyn gatnaşyklary ýola goýupdylar. Häzir gündelik syýasy goh-galmagalyň täsiri gatnaşyklary dartgynlylaşdyrsa-da, jöhitler we türk halkynyň arasynda dostluk gatnaşyklarynyň köki ýüzlerçe asyra uzaýar.

• **Sisiliýa yslam döwleti**

Italiýanyň Sisiliýa oblasti taryhda dört uly häkimiýetiň astynda ýaşady. Birinjisi b.e.öňki grek ýörişleridi.

Yzyndan karfagenlileriň guran koloniýalary, wizantiýa häkimleriniň jebir-jepaly häkimiýeti, ahyrsoňunda-da

musulmanlaryň gelmegi...

Musulmanlar Sisiliýa bilen eýýäm VII asyrda gyzyklanyp başlapdy, emma esasy maksat Italiýany basyp almak bolmandygy sebäpli bu ada IX asyra çenli doly manyda musulman agalygyna girmändi. Musulmanlar Sisiliýany Demirgazyk Afrika ýurtlaryna edilýän ýörişler üçin harby daýanç nokady hökmünde ulanýardylar we ada onçakly üns bermeýärdiler.

IX asyra gelinende bolsa, harby strategiýalary üýtgedip biljek möhüm üýtgeşme bolup geçdi.

Wizantiýa häkimi Ýewfimiý musulmanlary Sisiliýanyň içlerine çagyrmagyndan soň sebite gelip düşen yslam goşuny 827-nji ýylda Sisiliýany doly basyp aldy.

Aglabidleriň Tunisdäki emiri Ziyadat-Allahyň serkerdeligindäki 20 müň adamlyk musulman goşuny az wagtyň içinde Sisiliýany häkimiýeti astyna alyp, Rime tarap ýörişiňem başyny başlady.

Tropeýa, Santa-Sewerina, Amanteýa ýaly Günorta Italiýanyň Kalabriýa oblastynyň şäherleri we posýoloklary biruçdan musulmanlaryň golastyna giripdir.

• **Watikandaky «Keramatly Pýotr» soboryndaky musulman alamatlary**

Keramatly Pýotr sobory – häzir köpimiziň teleýaýlymlarda görýän we Watikanda ýerleşen ajaýyp bina.

Elbetde, häzirki ajaýyp keşbini XVI asyrda ýaşan Mikelanjelo

borçly hem bolsa, taryhy binanyň gurluşy ondanam irki döwürlere uzaýar.

Rimiň alkymyndaky soboryň 846-njy ýylda «çagyrylmadyk myhmanlary» bardy. Sisiliýanyň köp ýerini eýelän musulmanlar başly-barat ýagdaýda Rimiň gala diwarlaryna çenli gidipdiler.

Watikan, Bari, Rim oblastlaryna gurnalan ýörişleriň düýp maksady Sisiliýanyň howpsuzlygyny gazanmakdy. Musulmanlar 827-nji ýylda eýelän Sisiliýa adasyny 1061-nji ýylda normandlaryň çozuşyna çenli elde saklamagy başardy. Şol geçen döwrüň içinde ada aglabidleriň, fatimileriň, kelbileriň golastynda boldy.

Bu ýerde musulmanlaryň güýjüni gaçyran sebäp bolsa, ýerli halkdan has beter sebite gelen musulman häkimleriň az wagtyň içinde öz merkezi hökümetlerine baş galdyryp, topalaň turuzmagydy.

Bu ýagdaý has betere fatimileriň döwründe köp gaýtalandy, gozgalaň turzan häkimi basyp ýatyrmak üçin ugradylan häkim gapma-garşylyklary basyp ýatyran badyna öz hökümdarlygyny ygylan edip, täze gozgalaňyň başyny başlaýardy.

Palermonyň paýtagt bolan musulman Sisiliýasybda 300-e golaý metjit gurlupdy. Edil Andalusda bolşy ýaly, Sisiliýada-da jöhitleriň we hristianlaryň ujypsyz salgytlardyr paçlar bilen azat durmuşda ýaşap bilmegi hökümete içerden düýpli gozgalaň ýa-da nägilelik turmagynyň öňüni alýardy.

Uzak wagtlap wizantiýaly häkimleriň diýdimzorlugyndan ýadan italýan hristianlary şeýle hoşniýetli hökümetden diýseň hoşaldy.

Musulmanlar Italiýany mazaly özgertdi. Mysal üçin pyrtykal baglaryny ýetişdirmekleri, Eýrandan gawun getirip ekmekleri ýaly gündelik işler bilen birlikde ylmy ugurda-da möhüm üýtgeşmeleri girizdiler. Grek medeniýete ýakyn deltada ýerleşen Sisiliýa musulmanlarynyň ylmy tejribesi grekleriň antiki pähim-paýhasynyň utgaşygyny emele getirdi.

Bu üýtgeşmelere ýakyndan şaýatlyk eden italýanlaryň intellektual aňynda rewolýusion öwrülişik emele gelipdi. Ebu Abdylly el-Karani, Ebu Said ibn Ybraýym, Ebu Bekir es-Sikilli, Ibn Abi Usaýbiýa, meşhur pelsepe daşyny gözleýji Ibn el-Muaddib Sisiliýanyň ýetişdiren saýlama alymlaryndandy.

Şeýle-de «Dünyäni gezmäge höwesegiň keýpihon syýahaty» eseri bilen tanalýan syýahatçy alym el-Idris hem Sisiliýada ýetişen ajaýyp alymlaryň biridi.

Bu alymlar andalusly alymlardan tapawutlylykda geometriýada, matematikada, medisina ylymlarynda öňe saýlanýardylar. Gürrüňsiz, bularyň aňyrsyndaky düýp sebäplerden birem Platon we Sokrat ýaly gadymy grek alymlarynyň watanyna goňşy bolup ýaşamagyňam ýiti täsirleri bardy.

Italiýada musulman ilaty garalap görkezýän kartina

• **Sisiliýanyň elden gitmegi**

Hiç bir düýş baky dowam etmeýär, başlangyjy bolan her bir zadyň soňy-da bar. Andalusyň kiçijik hemrasy ýaly şugla saçan ajaýyp Sisiliýa döwleti-de indi öňki haýbatly döwürlerindäkisi ýaly däldi. Musulmanlaryň öz aralaryndaky agzalalygy, oňsuksyzlygy geleňsizligi Sisiliýa hem ýolukdy. Angliýa çenli uzaýan ümmülmez territoriýada basybalyjylykly hereketlere başlan normandlar 1061-nji ýyldan başlap, Sisiliýadaky musulman döwleti-de basyp almaga girişdi we 1091-nji ýylda adany doly eýeledi.

Musulmanlar üçin taryhyň eden öwrümine seretseňizläň, normandlaryň bular ýaly arkaýyn basyp almaklarynyň sebäbi-de Palermonyň emiri Ibn at-Timnahyň beýleki emirleri ýeňmek üçin

olary ýarymada çagyrmagy boldy. Şeýle-de bolsa, Italiýadaky musulman ýaşayşy doly tamamlanmandy, ol diňe Fatih Soltan Mämmede çenli üç-dört asyryk arakesmä çykypdy...

Häzir Andalus bilen baglanyşykly sanardan köp ylmy işleriň ýazylandygyna garamazdan, gynansak-da, Sisiliýa yslam döwleti hakyndaky çeşmelerimiz çäkli.

Şonuň üçinem bu boýunça täze ylmy işleriň ýazylmagyna sebäp bolar umydy bilen şu iki güýçli medeniýeti ýatlap geçmegi peýdaly hasapladyk.

Fatih Soltan Mämmediň Italiýa eden ýörişleriniň birem şu iki döwleti täzeden janlandyrmakdy: emma wakalaryň ugry başga-başga ugurlara gönügipti.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Çarşenbe, 24.01.2024 ý. Taryhy makalalar